

Дисципліна: «Історія української музики»

Група: I курс.

Факультети: диригентсько-хоровий та оркестровий (народні інструменти)

Дати занять: 09.04–23.04

Викладач: Гусарчук Т. В., доктор мистецтвознавства, доцент, професор кафедри історії української музики та музичної фольклористики

Тема:

Музична культура України другої половини XVII – першої половини XVIII століття (Бароко)

(продовження)

Основний зміст лекції

6. Партесний спів. Партесний концерт. Використання в церковному Богослужінні культової монодії та багатоголосся. Особливості рукописних джерел партесної музики (поголосники); їх розшифровка та створення хорових партитур партесного співу. Проблема авторства. Домінування анонімних творів та поява творів з авторською атрибуцією (Микола Дилецький, Симеон Пекалицький, Іван Домарацький, Герман Левицький та інші).

Партесний концерт як вершинний етап розвитку партесного співу, розквіт його у творчості Миколи Дилецького, Симеона Пекалицького та ін. Акумуляція в партесному концерті досягнень пізньоренесансної венеціанської школи (Андреа і Джованні Габріелі), барокової творчості польських композиторів церковної музики (Миколи Зеленського і Мартина Мільчевського), хорових концертів німецького композитора Генріха Шютца; формування самобутнього українського стилю партесної музики. Роль українських музикантів (композиторів, виконавців) у запровадженні і розвитку партесного співу в Росії.

Тісний зв'язок партесного концерту з естетикою бароко. Прагнення митців вразити слухача красою і величним звучанням музики (монументальність, звукова колористика). Контраст як один з головних драматургічних принципів партесного концерту. Жанрові різновиди партесного концерту відповідно до їх образних особливостей: панегіричний та покаяльний.

Особливості співвідношення слова і музики. Перехідні тенденції в музичній стилістиці: поєднання модальних і тональних ознак з переважанням останніх («барокова функційна тональність» за визначенням Ю. Холопова), а також формотворенні: поряд із формами наскрізного типу з варіантно-варіаційними проростанням та визріванням форм рондо, дво- та тричастинної. «Постійні епітети». Поєднання гармонічної та поліфонічної фактур як характерна особливість партесного концерту. Поліфонія у партесному концерті. Проблема індивідуальності партесної композиції.

7. «Грамати́ка му́сикі́йського спі́ву» («Грамати́ка му́зикальна») **М. Дилецького** як найдосконаліший навчальний посібник кінця XVII — початку XVIII ст. з теорії та практики партесної музики. Різні варіанти «Граматики музикальної». Зміст і основні розділи «Граматики», розраховані на навчання виконавців та композиторів партесної музики (вивчення особливостей київської квадратної нотації, релятивного способу сольмізації, різних видів багатоголосся, композиційних засад творення партесної музики; рекомендації при навчанні дітей та ін.). Опора М. Дилецького на сучасну йому українську, польську, західноєвропейську музику різних жанрів (церковну, народну, вокальну й інструментальну). Новаторські риси його теоретичної системи: орієнтація на тональне ладове мислення, темперований стрій. Новації музично-естетичних принципів М. Дилецького (визначення суті музики, надання переваги емоційно-музичному чинникові при формулюванні технічних засад композицій партесної музики, рекомендації залучати світську музику до церковних творів, що відповідало ренесансній і бароковій естетиці). Значення «Граматики» М. Дилецького як теоретичної та

практичної праці, що підсумувала досвід вітчизняної партесної творчості і, спираючись на досвід європейської науки, піднесла теоретичну думку на новий рівень.

Контрольна робота на тему:

«Грамматика музикальна» Миколи Дилецького – видатна пам'ятка української теоретичної думки»

План

1. Авторські редакції «Граматики»
2. Теорія М. Дилецького та тогочасна художня практика.
3. Вияв барокової естетики у праці М. Дилецького.
4. Структура підручника, основний зміст розділів.
5. Теоретичні ідеї М. Дилецького в галузі ладу, гармонії, поліфонії, музичної форми.
6. Морально-дидактичне та методичне спрямування «Граматики»
7. Ідеї М. Дилецького у контексті західноєвропейської теорії музики XVI – XVII століть, їх новаторські аспекти.

Коротко висвітлити зазначені пункти плану. Обсяг – 1,5–2 сторінки

Література

1. Дилецький М. Грамматика музикальна. Київ, 1970.
2. Герасимова-Персидська Н. Хоровий концерт на Україні в XVII—XVIII ст. Київ, 1978.
3. Герасимова-Персидская Н. Партесный концерт в истории музыкальной культуры. Москва, 1983.
4. Герасимова-Персидская Н. «Постоянные эпитеты» в хоровом творчестве конца XVI—первой половины XVIII веков // Русская хоровая музыка XVI—XVIII ст.: Сб. трудов ГМПИ им. Гнесиных. Москва, 1986. Вып. 83. С. 136—153.

5. Герасимова-Персидська Н. Специфіка національного варіанту бароко в українській музиці XVII ст. // Українське бароко та європейський контекст. Київ, 1991. С. 211—224.
6. Герасимова-Персидская Н. А. Русская музыка XVII века – встреча двух эпох. Москва, 1995.
7. Герасимова-Персидська Н. О. Псалтир в музичній культурі України XVI—XVII ст. // Музика і Біблія: Наук. вісник НМАУ ім. П. І. Чайковського. Вип. 4. Київ, 1999. С. 83—89.
8. Заболотная Н. Текстологические особенности крупной композиции партесного письма // Проблемы русской музыкальной текстологии (по памятникам русской хоровой литературы XII—XVIII веков). Ленинград, 1983. С. 152—172.
9. Заболотна Н. Про типологію хорового концерту: партесне письмо і творчість Шютца // Українська музична культура минулого і сучасності у міжнаціональних зв'язках. Київ, 1989. С. 65—78.
10. Ігнатенко Є. Літературні композиції у вітчизняних та західноєвропейських духовних творах XVII–XVIII століть // Старовинна музика: сучасний погляд. Кн. 1: Науковий вісник НМАУ ім. П. І. Чайковського. Вип. 24. Київ, 2003. С. 68–75.
11. Корній Л. П. Історія української музики. Київ—Харків—Нью-Йорк. Частина перша, 1996.
12. Корній Л. Проблема зв'язку мистецтв в українській художній культурі XVII — першої половини XVIII ст. (шкільний театр і музичне мистецтво) // 3 історії української музичної культури. Київ, 1991. С. 37–46.
13. Корній Л. Українська шкільна драма і духовна музика XVII — першої половини XVIII ст. Київ, 1993.
14. Пясковський І. Б. Теоретичні ідеї М. Дилецького в галузі поліфонії // Musica ars et scientia. Книга на честь 70-річчя Н.О. Герасимової-

Персидської: Наук. вісник НМАУ ім. П. І. Чайковського. Вип. 6. Київ, 1999. С.66—77.

- 15.Цалай-Якименко О. Музично-теоретична думка на Україні в XVII ст. та праці М. Дилецького // Українське музикознавство. Вип. 6. Київ, 1971. С. 32—40.
- 16.Цалай-Якименко О. "Повість о пінії мусикійськом" — видатна пам'ятка вітчизняної музично-естетичної думки (середина XVII ст.) // Українське музикознавство. Вип. 11. Київ, 1976. С. 51—71.
- 17.Шуміліна О. А. Невідомі партесні твори з рукописного комплексу Київського Золотоверхо-Михайлівського монастиря // Київське музикознавство. Вип. 5. Київ, 2000. С. 206—215.
- 18.Шуміліна О. Сильова динаміка української духовної музики XVII–XVIII ст. за матеріалами рукописних колекцій: монографія. Донецьк: Браво, 2012. 299 с.

Тема:

Музична культура України другої половини XVII – першої половини XVIII століття (Бароко)

(завершення)

Основний зміст лекції

8. Музика у шкільному театрі. Вертеп. Шкільна драма та її місце в освітньо-виховній системі. Середньовічні традиції у жанровій специфіці духовних драм (містеріях, міракліях, мораліте). Жанрова еволюція і виникнення на початку XVIII ст. драм на теми давньої історії («Владимир» Феофана Прокоповича), національно-визвольної боротьби українського народу («Милость Божія» невідомого автора). Барокові риси у шкільній драмі (умовне відтворення змісту, алегоризм, принципи відображення, контрасту). Специфіка персонажної системи (поява поряд з алегоричними і духовними персонажами національних героїв — козака, Богдана

Хмельницького).

Роль музичного чинника у шкільній драмі. Труднощі при вивченні музики у шкільній драмі, пов'язані з відсутністю спеціальних нотних записів. Різні музичні жанри, що використовувалися у драмах: хоровий, ансамблевий, сольний спів (монодія, партесний спів, духовні пісні), інструментальна музика, «балет». Тісні зв'язки між шкільною драмою і духовною музикою. Опора авторів шкільних драм на античні традиції при використанні хору у драмах. Різноманітні драматургічні функції хору. Особливості інтермедій шкільних драм, введення до них народної і побутової музики. Важлива роль музики у драмах, що дає підставу зарахувати шкільну драму до музично-театрального мистецтва.

Вертеп. Основні записи вертепу з XVIII ст. Тісні зв'язки вертепу з різдвяною драмою. Тотожність драматургічної ролі музики у першій частині вертепу з різдвяною шкільною драмою. Музично-інтонаційна єдність першої частини вертепу. Схожі риси між другою частиною вертепу й інтермедіями шкільних драм.

Семінар № 1: «Партесний концерт як найвище досягнення українського професійного музичного мистецтва доби Бароко»

План

1. Пам'ятки партесної музики, спосіб її нотації та проблеми розшифровки.
2. Види партесного багатоголосся.
3. Партесний концерт як жанр барокового мистецтва. Еволюція жанру.
4. Співвідношення слова і музики у партесному концерті. Риторичні прийоми, «постійні епітети». Особливості тематизму та проблема індивідуальності твору.
5. Ладо-гармонічні, поліфонічні та композиційні особливості партесного концерту.
6. Специфіка функціонування партесної музики та проблема авторства.

Коротко висвітлити питання плану із зазначенням використаної

літератури та джерел (зокрема, посилань на прослухані аудіо-записи)

Обсяг 3–5 сторінок

Музичні твори: «Літургія чотириголосна», «Літургія Київська», «Літургія препорційна», «Воскресенський канон», концерти «Іже образу Твоєму», «Сповідайтесь» та «Хваліте» (парний концерт), «Прийдіте, людіє» (восьмиголосний концерт), «Вошел еси во Церков» (концерт для подвійного хору) Миколи Дилецького; анонімні партесні концерти «Сначала днесь поутру-рано» та ін., п'яти та шестиголосні мотети з югославських зібрань, «Літургія» та духовний концерт «Дух Твой благий» Симеона Пекалицького, концерт «Благословлю Господа» Івана Домарацького.

Література

1. Герасимова-Персидська Н. Хоровий концерт на Україні в XVII—XVIII ст. Київ, 1978.
2. Герасимова-Персидская Н. Партесный концерт в истории музыкальной культуры. Москва, 1983.
3. Герасимова-Персидская Н. «Постоянные эпитеты» в хоровом творчестве конца XVI—первой половины XVIII веков // Русская хоровая музыка XVI—XVIII ст.: Сб. трудов ГМПИ им. Гнесиных. Москва, 1986. Вып. 83. С. 136—153.
4. Герасимова-Персидська Н. Специфіка національного варіанту бароко в українській музиці XVII ст. // Українське бароко та європейський контекст. Київ, 1991. С. 211—224.
5. Герасимова-Персидская Н. А. Русская музыка XVII века – встреча двух эпох. Москва, 1995.
6. Герасимова-Персидська Н. О. Псалтир в музичній культурі України XVI—XVII ст. // Музика і Біблія: Наук. вісник НМАУ ім. П. І. Чайковського. Вип. 4. Київ, 1999. С. 83—89.
7. Грицай М. Українська драматургія XVII–XVIII ст. Київ. 1974.

8. Заболотная Н. Текстологические особенности крупной композиции партесного письма // Проблемы русской музыкальной текстологии (по памятникам русской хоровой литературы XII—XVIII веков). Ленинград, 1983. С. 152—172.
9. Заболотна Н. Про типологію хорового концерту: партесне письмо і творчість Шютца // Українська музична культура минулого і сучасності у міжнаціональних зв'язках. Київ, 1989. С. 65—78.
10. Ігнатенко Є. Літературні композиції у вітчизняних та західноєвропейських духовних творах XVII– XVIII століть // Старовинна музика: сучасний погляд. Кн. 1: Науковий вісник НМАУ ім. П. І. Чайковського. Вип. 24. Київ, 2003. С. 68–75.
11. Корній Л. П. Історія української музики. Київ—Харків—Нью-Йорк. Частина перша, 1996.
12. Корній Л. Проблема зв'язку мистецтв в українській художній культурі XVII — першої половини XVIII ст. (шкільний театр і музичне мистецтво) // 3 історії української музичної культури. Київ, 1991. С. 37–46.
13. Корній Л. Українська шкільна драма і духовна музика XVII — першої половини XVIII ст. Київ, 1993.
14. Шуміліна О. А. Невідомі партесні твори з рукописного комплексу Київського Золотоверхо-Михайлівського монастиря // Київське музикознавство. Вип. 5. Київ, 2000. С. 206—215.
15. Шуміліна О. Сильова динаміка української духовної музики XVII–XVIII ст. за матеріалами рукописних колекцій : монографія. Донецьк : Браво, 2012. 299 с.

Тема:
МУЗИЧНА КУЛЬТУРА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТ.
(КЛАСИЦИЗМ)
ПЛАН

1. Доба Просвітництва та особливості української культури другої половини XVIII століття.
2. Провідні тенденції розвитку музичної культури в галузі народної творчості, музичної освіти, музичного життя; діяльність українських музикантів у Росії.
3. Розвиток міської побутової пісенної творчості (духовна пісня, світський кант, пісня-романс).
4. Професійне музичне мистецтво.

Основний зміст лекції

1. Доба Просвітництва та особливості української культури другої половини XVIII століття.

Діахронний і неоднаковий вияв просвітництва і класицизму в різних європейських країнах. Активний процес формування культури Нового часу в епоху Просвітництва у Східній Європі, зокрема в Україні. Типологічно спільні тенденції цього процесу. Висування на перший план художньої функції мистецтва, посилення зв'язку мистецтва з реальною дійсністю і внутрішнім світом людини. Утвердження нового ставлення митців до власної творчості як інтелектуальної власності, що виражалася у дотриманні авторського права; прагнення митців досягнути оригінальності в художньому мисленні. Активний процес формування національних композиторських шкіл у країнах Європи. Зростання зв'язку професійного мистецтва з народно-побутовим. Утвердження в музичному мистецтві нового музичного мислення, пов'язаного з класицистичним стилем.

Несприятливі умови розвитку української культури: національне гноблення в західних регіонах українських земель, втрата автономних прав на сході (скасування гетьманства, гетьманщини, ліквідація Запорозької Січі, закріпачення селянства). Репресивні заходи царської влади щодо української культури. Занепад мистецьких осередків в Україні і поява нових осередків творчості українських митців у Москві й Петербурзі; значення їхньої творчості для української та російської культур.

Зміни, що відбулися у громадській думці в Україні. Поширення просвітницьких ідей та їх специфіка в Україні. Роль Григорія Сковороди у розвитку української культури.

Відхід української літератури від давніх літературних жанрів і зародження нової української літератури на світській основі. Розквіт світської ліричної поезії, її зв'язки з фольклором, формування в ній силаботонічного віршування. Рис рококо і класицизму у творчості українських скульпторів, художників, архітекторів, які працювали в Україні та Росії (Г. Левицький, Д. Левицький, А. Лосенко, В. Боровиковський, І. Зарудний та ін.). Архітектурні шедеври України (Брама Заборовського, Андріївська церква, Маріїнський палац у Києві, церква Антонія і Феодосія у Василькові; собор Різдва Богородиці у Козельці, Покровська церква у Києві; дзвіниці – Велика лаврська, на Дальніх печерах, Вознесенського монастиря в Переяславі, Троїцького монастиря в Чернігові, собор св. Юра та Домініканський собор у Львові тощо).

2. Провідні тенденції розвитку музичної культури в галузі народної творчості, музичної освіти, музичного життя; діяльність українських музикантів у Росії. Втілення гайдамацької тематики в історичних піснях. Розвиток лірики. Міський фольклор. Українська народна пісня в російському середовищі в записах В. Трутовського, М. Львова та І. Прача. Використання класичних стильових рис в обробці народної пісні.

Музична освіта і музичне життя. Збереження за Київською академією ролі осередку музичної освіти в Україні; розквіт хорового виконавства. Поява нових осередків музичної освіти в Україні: відкриття спеціальних музичних класів у Харківському колегіумі, функціонування в ньому хору й оркестру. Короткочасне існування музичної академії в Кременчуці. Особливості функціонування хорів, оркестрів, театрів у шляхетському середовищі, їх репертуар і роль у музичному житті. Відкриття у Харкові театру під керівництвом Г. Квітки-Основ'яненка.

Петербурзька придворна співацька капела як один з осередків музичної

освіти та діяльності українських музикантів у Росії. Роль українських музикантів (співаків, диригентів, інструменталістів, композиторів) у розбудові російської музичної культури. Популярність української народної пісні, кантів, хорової музики в Росії.

3. Розвиток міської побутової пісенної творчості (духовна пісня, світський кант, пісня-романс). Продовження активного функціонування духовної пісні (духовного канта), світського канта. Друкований «Богогласник» (перше почаївське видання 1790 р. та ін.) як пам'ятка духовних кантів, що фіксувала репертуар як давній, так і другої половини XVIII ст. Зв'язки духовних пісень зі східноєвропейськими та західноєвропейськими культурами. Структура «Богогласника», пов'язана з церковним календарем. Значне місце різдвяних, богородичних і моралізаторських пісень. Трансформація духовних пісень із «Богогласника» в репертуарі лірників (псалми), їх зв'язки з театральним мистецтвом першої половини XVIII ст., використання у театральному мистецтві XIX ст. («Наталка Полтавка» І. Котляревського).

Зародження в межах духовного і світського канта певних ознак жанру **пісні-романсу**. Початковий етап розвитку пісні-романсу, зразки якого дійшли до нашого часу в незначній кількості. Кристалізація цього жанру у творчості Григорія Сковороди (світло-лірична та сатирична образні сфери). Формування характерних стилістичних рис пісні-романсу у вокальній ліриці Г. Сковороди (типових ліричних інтонацій, наспівної і декламаційної мелодики, симетричної музичної форми, функційно-гармонічної ладової системи). Проблема автентичності пісенної творчості Г. Сковороди у зв'язку з відсутністю достовірної фіксації – збереження їх у репертуарі лірників.

Матеріали до теми

Друга половина XVIII століття в українській історії та культурі

(Використано перший розділ монографії Гусарчук Т. В. Артемій Ведель. Постать митця у контексті епох. Київ : Муз. Україна, 2019 р. С. 10–32. Читати, вимкнувши недруковані знаки)

Події української історії різних часів мають трагічне забарвлення, і друга половина XVIII століття стала одним із найкатастрофічніших її періодів. Тоді «одна за одною скоро наступали великі реформи (переміни), котрі украї перевернули та понівечили усе стародавнє життя», – писав Микола Аркас¹. Під кінець XVIII ст. практично всі українські землі опинилися у складі двох імперій – Російської, до якої внаслідок поділів Польщі у 1772, 1793, 1795 рр. відійшла й Правобережна Україна², та Австро-Угорської монархії, під владою якої опинилися з 1772 р. Галичина, а згодом також Буковина і Закарпаття. Росію та Австро-Угорщину тих часів Михайло Грушевський характеризує як «держави міцно зцентралізовані і бюрократичні <...> з великим начальством урядничим, з міцною поліцією й військом, а без усякого майже громадського самоврядування»³. Отже, «всяка політична окремішність наших земель була скасована, самопорядкування або знесено зовсім, або зведено до найменших розмірів. <...> Даремно пішли всі великі змагання, жертви й подвиги для визволення народу українського, потоки крові своєї й чужої, пролітої для свободи і вільності України»⁴.

Оскільки життя Артемія Веделя було пов'язане з Києвом, а також із Москвою та Харковом, ми маємо звернути увагу передусім на історичну ситуацію, що склалася на українських землях, підвладних Російській імперії, та в самій імперії, насамперед у її другій столиці. Нагадаємо про те, що 1775 р. Київ у складі Лівобережної України було приєднано до Російської імперії; з

¹ Аркас М. М. Історія України-Русі / передне слово П. М. Гвоздецького. Вид. 3-тє факс. Київ : Вища школа, 1993. С. 372.

² Унаслідок другого поділу Польщі у 1793 р. до імперії Романових відійшли Київщина, Східна Волинь, Поділля, Брацлавщина, а після третього поділу у 1795 р. – також і Західна Волинь.

³ Грушевський М. С. Ілюстрована історія України / АН України, Ін-т укр. археографії, Ін-т історії України. Київ : Наук. думка, 1992. С. 440.

⁴ Там само.

1781 р. він – центр намісництва, з 1795 р. – губернії; у 1797 р. місто було приєднане до Правобережної України.

За визначенням сучасної історичної науки, російська офіційна політика в українському питанні пройшла упродовж XVIII ст. «кілька етапів, у межах яких темпи, форми, методи, інтенсивність та результативність імперської експансії були різними, але поступальність цього процесу зберігалася постійно»⁵. Зокрема, 1764–1783 рр. визначаються як п'ятий період, коли відбувалася остаточна ліквідація української автономії⁶.

Руйнівні кроки тотального наступу російського царату на українські землі загальновідомі: за правління Катерини II (1762–1796) було скасовано гетьманство (вимушена відмова останнього гетьмана Кирила Розумовського від своєї посади у 1764 р.) і запроваджено для управління Лівобережною Україною Малоросійську колегію на чолі з графом П. Рум'янцевим⁷; зруйновано Запорозьку Січ (1775); ліквідовано рештки Гетьманщини (перетворення її у 1881 р. на Малоросійське губернаторство у складі Київської, Чернігівської та Новгород-Сіверської губерній); ліквідовано козацькі полки, які перетворили на полки російської армії, та остаточно запроваджено кріпацтво на території Лівобережної України (1783). На селян Лівобережжя та Слобожанщини було поширено загальноросійські закони, «давнє скасування автономії церковної закінчено 1786 р. відібранням маєтностей монастирських і владичих»⁸. Указ Катерини II 1783 р. «перетворював вільних козаків не просто на кріпаків, а на рабів»⁹, тож протести українського селянства проти запровадження кріпацтва виливалися у стихійні повстання (найбільше на Лівобережжі – повстання у селі Турбаї на Полтавщині у 1789–1793 рр.).

Підкреслюючи тяжкі для України наслідки 34-літнього царювання Катерини II, М. Аркас писав: «Наостанці зруйновано Січ, серце України, котре

⁵ Бойко О. Д. Історія України : навч. посіб. 3-тє вид. Київ : Академвидав, 2008. С. 183.

⁶ Там само. С. 186.

⁷ Малоросійську колегію було утворено 1764 року. У 1782 р. у зв'язку із запровадженням на Гетьманщині трьох намісництв колегія вступила в ліквідаційний період, який тривав до 1786 р. Див.: Малоросійська колегія // Енциклопедія Українознавства : в 11 т. Т. 4. Львів : НТШ ім. Шевченка, 1994. С. 1451.

⁸ Грушевський М. С. Ілюстрована історія України. С. 433.

⁹ Попович М. В. Нарис історії культури України. С. 227.

билося для неї, де народ Український знаходив собі притулок і оборону од усякого гніту і насильства. Того серця не стало, – воно було розшматоване: частина його опинилась за Дунаєм, а друга – на Кубані. Та народ не забув старого звичаю і, як дуже тяжко доводилось йому під гнітом панського кріпацтва, як не було вже сили стерпіти його, то він кидав усе рідне і тікав за Дунай і на Кубань, хоч воно й було далеко»¹⁰. Історик і відомий український композитор так далі описує ситуацію в Україні: «Народ запрягли у кріпацьке ярмо, і він не бачив собі просвітку. <...> Панство, здобувши дворянство, одвернулося од свого народу, стидалося своїх звичаїв, своєї мови; школи, яких було так багато на Україні, знищено, бо тепер вони були небажані для панів: панам краще було, як їх кріпаки будуть темні та неосвічені; духовенство на Україні, втративши свою автономію, опинилося під началом митрополитів, – здебільшого за останні годи, Великоросів, і вони нещадно винищували усе українське у Київській академії та й скрізь, де тільки могли, і тим помалу вони одірвали духовенство од його народу, бо стало воно народові чуже <...> Отак в ту добу усе ушухло, усе завмерло. <...> Народ <...> негаразд розумів, що з ним робиться, терпів і мовчав; від вищих він перестав вже чути свою рідну мову і потроху вже став призвичаюватись до того, міркуючи собі так, що мова його – мужицька; що для панів, або й так людей трохи вищого стану вона не годяща»¹¹.

Михайло Грушевський з гіркотою писав про те, що українське панство, зітхаючи старовиною, потроху забувало Гетьманщину, дбаючи про свої статки та кар'єру. «Тільки народ український не мав себе чим потішити в неволі своїй. <...> нові порядки зміцнили з небувалою перед тим силою безграничну власть панів над мужиком, з котрої вже не було йому ні виходу, ні просвіту»¹². Настрої у тодішніх аристократичних родинах тим більш зрозумілі з огляду на їхню передісторію, на окатоличення та ополячення, що завершилося на початку XVII ст. Вадим Скуратівський зазначає, що

¹⁰ Аркас М. М. Історія України-Русі. С. 368–369.

¹¹ Аркас М. М. Історія України-Русі. С. 372.

¹² Грушевський М. С. Ілюстрована історія України. С. 433–434.

упродовж XVII ст. формувався той авангард, «який мав би взяти на свої плечі тягар того, що становить, либонь, основний зміст новоєвропейської історії – творення національного»¹³. «Козацтво, ця особлива історична сила, що виникла впродовж XV–XVI століть на основі українського етносу на південних кордонах, заповзялося (саме на порозі XVII століття) витворювати нову генерацію української еліти і, зрештою, таки витворило її, але надто дорогою ціною різного ґатунку національних катастроф, аж до повної втрати бодай якоїсь виразної національної перспективи в другій половині XVIII століття»¹⁴.

«Разом з тим, як руйнувалися в другій половині XVIII ст. українські порядки на лівім березі Дніпра та на Запорожжі, – зазначає М. Грушевський, – великі зміни робилися також і на Правобережжі та в Західній Україні»¹⁵. Упродовж XVIII ст. на Правобережжі відбувалося відновлення польсько-шляхетських порядків. Посилення соціального та релігійного тиску (наступ уніатства на права православних) призвело до виникнення на Волині й Західному Поділлі та поширення на Київщині та Брацлавщині гайдамацького руху, третю хвилю якого – Коліївщину (1768 р. – весна 1769 р.) – було придушено зі страшенною жорстокістю. Росія стосовно соціальних рухів на Правобережжі вела двозначну політику, стратегічною ж метою її було встановлення цілковитого контролю над правобережними землями, «але здійснити ці плани їй вдалося лише наприкінці XVIII ст.»¹⁶, після поділів Польщі. «Впала польська держава, але доля українців не поправилася з того»¹⁷.

Картину тодішнього життя України М. Грушевський завершує таким зболено-поетичним висловом: «Маса народна, придавлена кріпацькою неволею, лежала мовчазною, нерухомою, мертвою, і здавалося, що вже не

¹³ Скуратівський В. Феномен українського бароко // Українське бароко / Держ. фонд фундаментальних дослідж. ; кер. проекту Д. Наливайко : у 2 т. Харків : Акта, 2004. Т. 2. С. 379.

¹⁴ Там само. С. 379.

¹⁵ Грушевський М. С. Ілюстрована історія України. С. 435.

¹⁶ Бойко О. Д. Історія України : навч. посіб. Вид. 3-тє. Київ : Академвидав, 2008. С. 193.

¹⁷ Грушевський М. С. Ілюстрована історія України. С. 440.

встане – прийшов останній кінець українському життю <...> Не видно було, що під попелом минулого, під цвіллю сучасного лежать здорові, могутні зерна народного життя й починають проростати тихо і непомітно»¹⁸.

Мабуть, не буде помилкою стверджувати, що ці здорові, могутні зерна почали проростати, зрошені свіжими ідеями Просвітництва. Його передумови в Україні склалися поступово і були пов'язані з виникненням братств, братських шкіл, згодом – колегіумів, Києво-Могилянської академії, з ідеями Данила Туптала (Димитрія Ростовського), Феофана Прокоповича, інших діячів культури. Велика французька революція викликала піднесення серед передової частини українського суспільства. Хоча, як підкреслює Мирослав Попович, вирішальний внесок у розвиток європейської раціональної та ліберальної духовної й політичної культури XVIII ст. зробили три держави – Франція, Англія та Голландія, але найпотужніші політичні та культурні імпульси на всю Європу виходили саме з Франції¹⁹, адже там Просвітництво набуло найбільшої радикальності, що вплинуло на події Французької революції 1789–1794 рр.²⁰ Прийнята нею «Декларація прав людини і громадянина» визначила головні громадянські права: свобода, власність, безпека, право на опір насильству, право на участь у законодавчому процесі. Отже, «вік Просвітництва в галузі проблеми свободи привів до таких же великих відкриттів, як і в галузі проблеми континууму і безконечності для будови Всесвіту»²¹.

Як відомо, у різних країнах та у світогляді різних діячів Просвітництво мало специфічні відтінки. Так, Ж.-Ж. Руссо висунув нову концепцію людини, стверджуючи: «Розум може помилятися, а серце – ніколи»; «На шляху доброчесності серце – вірний провідник там, де розум відступає»²². Поряд із французьким вільнодумством, зверхнім іронічним критицизмом, ма-

¹⁸ Там само. С. 440–441.

¹⁹ Див.: Попович М. В. Нарис історії культури України. Вид. 2-ге, випр. Київ : АртЕк, 2001. С. 209–213, 215.

²⁰ Про радикальні та помірковано опозиційні течії у просвітницькому русі див.: Наливайко Д. С. Искусство: направления, течения, стили. Киев : Мистецтво, 1981. С. 173.

²¹ Попович М. В. Нарис історії культури України. С. 215.

²² Наливайко Д. С. Искусство: направления, течения, стили. С. 216–217.

теріалізмом, скептицизмом щодо церкви у Європі XVIII ст. поширюється «своєрідна суміш романтичного містицизму та раціональної теології з екуменічними, надконфесійними претензіями – франкмасонство»²³. Філософські ж підсумки епосі Просвітництва ніби підбивало відоме висловлювання Канта про дві таємниці, які завжди його бентежили – таємниці зоряного неба над нами і морального закону всередині нас²⁴.

При тому, що у самій Франції деспотична королівська влада посилювала репресії проти вільнодумців, твори яких друкувалися переважно у Швейцарії та Голландії, ідеї французьких енциклопедистів – Ф. Вольтера, Д. Дідро, Ж.-Ж. Руссо – поширювалися по всій Європі. У деяких державах виник «освічений абсолютизм» (політика Катерини II в Росії, Йосифа II в Австрії, Станіслава-Августа Понятовського в Польщі). На теренах Російської імперії, де умовні хронологічні межі основного періоду Просвітництва позначені діяльністю М. Ломоносова та О. Радищева, Просвітництво мало специфіку передусім у соціальній розстановці сил: не революційна буржуазія, як у Європі (хоча тут вже також склалися елементи капіталістичного устрою), а передове дворянство та вихідці з різночинних верств суспільства, які виступали проти кріпосництва, були провідниками нової ідеології. Політика «освіченого абсолютизму», писав С. Соловйов, «породжувалася прагненням пристосуватися до нових буржуазних відносин <...> шукати нових шляхів у проведенні своєї внутрішньої політики, спрямованої на збереження і зміцнення феодального устрою. Звідси прагнення використовувати ідеї просвітителів XVIII ст., які проголошували необхідність особистої свободи громадян, покращення їхнього добробуту, рівності, з тим, щоб зберегти основи абсолютистської монархії»²⁵.

Останні десятиліття XVIII ст. в історії Російської імперії мали свої особливості: «Освічений монарх», «добрий поміщик», «слухняний селянин»,

²³ Попович М. В. Нарис історії культури України. С. 216.

²⁴ Там само. С. 214.

²⁵ Соловьев С. М. История России с древнейших времен : в 15 кн. Москва : Мысль, 1965. Кн. XIII–XV. Комментарии. С. 633

«нова порода людей», «суспільство, побудоване на засадах Розуму», – ці ідилічні поняття, що їх виробило XVIII століття, переставали викликати довіру. Однак становище селянства ставало все тяжчим, кріпосницька експлуатація посилювалася, заворушення селян тривали й після придушення повстання Пугачова»²⁶. З думки про нероздільність самодержавства і кріпосництва Олександр Радищев зробив висновок про необхідність знищення самодержавства революційним шляхом для вирішення селянського питання. Як відомо, за написання і видання книжки «Подорож із Петербурга в Москву»²⁷ автора у липні 1790 р. було засуджено до смертної кари. Вирок Катерина II указом від 4 вересня 1790 р. замінила на десятилітнє заслання до Сибіру. Вивчаючи текст книжки, імператриця зробила 90 поміток і в результаті назвала автора «бунтівником гіршим за Пугачова». Книга О. Радищева стала першим пробним каменем революційної пропаганди в Росії, а «поведінка влади по відношенню до автора створила новий культурний архетип – заборонена книжка і переслідування за її розповсюдження»²⁸.

Як відомо, авангардна роль у просвітницькому процесі в Москві належала Миколі Новикову²⁹, який не просто сприяв поширенню, а, власне, прищепив любов до наук і смак до читання, започаткував формування суспільної думки, активно проводив антикріпосницьку пропаганду. Тому не дивно, що саме проти нього було спрямовано боротьбу з масонством, а ширше – з «інакомислієм»³⁰. У 1791 р. М. Новиков змушений був припинити роботу взятої ним у 1779 р. в оренду університетської типографії, а навесні 1792 р. його було заарештовано. Так само, як і у справі О. Радищева,

²⁶ Краснобаев Б. И. Очерки истории русской культуры XVIII века : кн. для учителя. Изд. 2-е. Москва : Просвещение, 1987. С. 31.

²⁷ Книжка була готова у 1788 р., цензуру пройшла наприкінці літа 1789 р., друкувалася з січня по червень 1790 р. Було надруковано 600 чи 650 примірників, з яких кілька примірників автор роздав друзям, продано було 25 примірників. Однак решту тиражу він змушений був спалити. Див.: Якушкин В. Е. Суд над русским писателем в XVIII веке. К биографии А. Н. Радищева // Русская старина. Ежемесячное издание. 1882. [Том XXXV], год тринадцатый, июль – сентябрь. С. 465.

²⁸ Елисеєва О. И. Катерина II. Москва : Мир энциклопедий Аванта+, Астрель, 2008. С. 88–89.

²⁹ Див. докладніше про нього додаток В.

³⁰ Див.: Усова С. Е. Н. И. Новиков: его жизнь и общественная деятельность / Биографический очерк С. Е. Усовой. Санкт-Петербург : Тип. тов. «Общественная польза», 1892 // Современники. Жизнь и деятельность Екатерины Романовны Дашковой и Николая Ивановича Новикова. Москва : Альфа, 1991. С. 127.

імператриця замінила смертну кару на відбування покарання – цього разу на 15 років ув'язнення у Шліссельбурзькій фортеці.

В Україні також поширювалися ідеї Просвітництва, зокрема «Декларація прав людини і громадянина». Саме Просвітництво, підкреслює Мирослав Попович, у загальноєвропейському вимірі визначало культурно-політичний контекст української історії у другій половині XVIII ст.³¹ Просвітницьку філософію сповідували члени «Попівської академії» – гуртка дворянської інтелігенції на чолі з поетом, архітектором і художником Олександром Паліциним (1741–1816), що діяв у 1780–1790-х роках на Харківщині, у маєтку Попівка³². «Попівську академію» вважають попередницею Харківського університету, адже його було відкрито у 1805 р. саме з ініціативи члена гуртка – вченого, винахідника, публіциста, освітянського діяча Василя Каразіна³³. До складу гуртка також входив В. Капніст³⁴, відвідував його і Г. Сковорода. Ідеї французьких просвітників пропагував гурток, що діяв у Кременчуці. Його керівник Василь Пассек (1772–1831) поширював заборонений твір О. Радищева «Подорож із Петербурга до Москви», написав власну оду «Вольность», пропагував ідеї Великої французької революції, критикував порядки в Російській імперії, за що піддавався арештам і був висланий до Сибіру. Просвітницькі ідеї висловлювали у своїх творах Г. Сковорода, Я. Козельський (1729–1794), В. Капніст, І. Котляревський та ін. Зокрема, помітний внесок у розвиток гуманітарних знань в Україні та Росії зробив Петро Лодій (1764–1829), який обстоював потребу реформування суспільства на основі скасування кріпацтва й поширення освіти³⁵. Своїм духовним учителем він вважав закарпатського просвітителя А. Бачинського –

³¹ Попович М. В. Нарис історії культури України. С. 209.

³² Україна – хронологія розвитку. На порозі Нового часу. Від Люблінської унії до кінця XVIII століття / Ін-т історії України НАН України. Київ : КРІОН, 2009. Т. 4. С. 818.

³³ Див. про нього додаток В.

³⁴ Див. там само.

³⁵ Ходоровський М. Петро Лодій // Народжені Україною : меморіальний альманах : у 2 т. Київ : Євроімідж, 2002. Т. 2. С. 74.

церковного і культурно-громадського діяча, ініціатора і головного провідника національного та релігійного відродження Закарпаття³⁶.

Упродовж другої половини XVIII ст. найкращі представники українства шукали шляхів відновлення автономії Гетьманщини. На початку 60-х років козацька старшина збирала петиції щодо її зміцнення. Широкий відгук в українському суспільстві отримала робота створеної Катериною II у 1767 р. «Уложеної комісії». Зокрема, на її засіданнях у Москві Григорій Полетика³⁷ висловив автономістичні ідеї, але того ж року імператриця припинила діяльність комісії.

У 80–90-ті роки XVIII ст. на території Чернігово-Сіверщини діяв таємний гурток українських автономістів, з яким, на думку І. Соневицького, міг бути пов'язаний і А. Ведель. Цей гурток в українській історичній науці означували як Новгород-Сіверський патріотичний гурток. Діяльність його знайшла висвітлення у праці О. Оглоблина³⁸, опублікованій за кордоном, тож в Україні тривалий час про цей гурток було мало відомо. Більшість із членів Новгород-Сіверського гуртка були знаними державними, військовими, культурними, церковними та громадсько-політичними діячами. А. Гудович³⁹, Г. Долинський⁴⁰, А. Худорба⁴¹, М. Значко-Яворський, Т. Калинський⁴², О. Лобисевич⁴³, М. Миклашевський⁴⁴, Г. Полетика, А. Рачинський⁴⁵, Ф. Туманський⁴⁶, В. Шишацький⁴⁷ мали на меті відновлення української

³⁶ Мишанич О. Андрій Бачинський // Там само. Т. I. С. 164.

³⁷ Див. про нього додаток В.

³⁸ Олександр Оглоблин (Мезько) (1899–1992) – історик, архівіст, громадський діяч, автор понад 1000 праць, один із творців державницького напрямку в українській історіографії. Див. про нього: Верба І. Олександр Оглоблин // Народжені Україною : у 2 т. Т. 2. С. 252–253.

³⁹ Андрій Гудович (1731–1808). Див. про нього: Оглоблин О. Люди старої України. Мюнхен : Дніпрова хвиля, 1959. С. 7–13.

⁴⁰ Григорій Долинський (бл. 1722–1799 або 1796). Див. про нього там само, с. 24–32.

⁴¹ Про Архипа Худорбу, який служив свого часу під проводом генерала Андрія Леванідова, див. підрозділ 1.3 та додаток В.

⁴² Тимофій Калинський (нар. бл. першої половини 1740-х років) навчався у Києво-Могилянській академії, захоплювався малюванням. Багато років прожив у Новгород-Сіверську. Автор творів про українське шляхетство. Див. про нього: Оглоблин О. Люди старої України. С. 33–48.

⁴³ Див. додаток В.

⁴⁴ Див. там само.

⁴⁵ Див. там само.

⁴⁶ Див. там само.

⁴⁷ Див. там само.

автономії, сприяли розвитку національної культури⁴⁸. Члени гуртка відроджували пам'ять про героїчне історичне минуле України, поширювали власні патріотичні твори. Короткі відомості про членів гуртка наводить М. Попович. Так, єпископ Варлаам Шишацький розвивав ідеї української автокефалії, архімандрит Мельхіседек Значко-Яворський був свого часу пов'язаний з гайдамацьким рухом, коли служив ігуменом Мотронинського монастиря на Переяславщині; Григорій Долинський, український автономіст, був заарештований і засуджений; петербуржці Полетики (батько Григорій і його син – Василь Полетика) – відомі збирачі історичних документів; близький до гуртка генерал-аншеф Андрій Гудович розглядався як кандидат у гетьмани. М. Попович називає також онуків генерального підскарб'я Якова Андрійовича Марковича⁴⁹ – Якова Михайловича Марковича⁵⁰ та його молодшого брата – Олександра Марковича (1790–1865), який став автором низки історичних праць, найголовнішу з яких присвячено історії дворянських маєтностей на Чернігівщині (1841)⁵¹. О. Оглоблин писав: «Далеко не всі, навіть суто культурницькі, задуми й проекти Новгородсіверського патріотичного гуртка вдалося тоді здійснити. Але відгуки його ідей і традицію його діяльності знаходимо в першій чверті 19 в. і на Новгородсіверщині, і поза її межами, що робить Новгород-Сіверський патріотичний гурток важливою ланкою в історії нового українського національного відродження»⁵².

Із Новгород-Сіверським гуртком, ймовірно, пов'язаний епохальний в історії вітчизняної суспільно-політичної думки патріотичний трактат «Історія русів»⁵³. У цій блискучій пам'ятці української історичної прози й пуб-

⁴⁸ Україна – хронологія розвитку. Т. 4. С. 816.

⁴⁹ Яків Андрійович Маркович (1696–1770) – державний діяч Гетьманщини, письменник, автор десяти томної праці з історії Гетьманщини.

⁵⁰ Про Якова Михайловича Марковича див. додаток В.

⁵¹ Попович М. В. Нарис історії культури України. С. 316–317.

⁵² Оглоблин О. Новгородсіверський патріотичний гурток // Енциклопедія Українознавства. Т. 5. 1996. С. 1781.

⁵³ Див. уривки праці у вид.: Українська література XVIII ст. Поетичні твори. Драматичні твори. Прозові твори / вступ. ст., упоряд. і примітки О. В. Мишанича. Київ: Наук. думка, 1983. С. 584–640. Про «Історію русів» див., зокрема: Возняк М. С. Історія української літератури: у 2 кн.: навч. вид. Вид. 2-ге, випр. Львів: Світ, 1994. Кн. 2. С. 385–401.

ліцистики кінця XVIII ст. містилася критика самодержавства та кріпосництва, було обґрунтовано думку, що саме Україна, а не Росія є прямою наступницею Київської Русі, що українці є окремим народом і тому мають усі права на відновлення козацького самоврядування. Праця виникла у середовищі козацької старшини й анонімно поширювалася в рукописних списках; у 1846 р. її опублікував О. Бодянський (1808–1877). З приводу авторства твору є різні думки⁵⁴.

На особливу увагу заслуговує діяльність Василя Капніста. Як представник київської шляхти він їздив до Петербурга з петицією проти утисків та зловживань з боку російської адміністрації, а в 1791 р. – з таємною місією до Берліна з метою заручитися підтримкою на випадок повстання проти російського поневолення⁵⁵. І хоча місія не була успішною (уряд Пруссії не мав наміру вступати у конфлікт із Росією), проте крах надій на політичне вирішення долі України не означав припинення боротьби найкращих представників української спільноти, зокрема і самого В. Капніста, який гостро засудив кріпосництво в «Оді на рабство», виступив і з іншими творами суспільно-політичного змісту.

Невдоволення самодержавно-кріпосницьким режимом, розчарування, крах надій на відновлення козацьких вольностей спонукали представників української інтелігенції⁵⁶ до ідейних пошуків. Проявами волелюбних прагнень стала поява в Україні таємних політичних товариств, різновидом

⁵⁴ Зокрема, автором «Історії русів» вважається Георгій Кониський. Див.: Дзира Я. Георгій Кониський // Народжені Україною : у 2 т. Т. 2. С. 758. На думку інших дослідників, книга належить Григорію Полетиці або створена ним спільно із сином Василем Полетикою (1763–1845). Див.: Кутняк Т. Григорій Полетика // Там само. С. 352–353. М. Возняк наводить аргументи на користь авторства Григорія Полетики, яке він вважає незаперечним, а також пише про участь у написанні книги Василя Полетики, який, на думку вченого, був принаймні автором передмови, адже в її змісті є деталь, що вказує на те, що це було написано вже після поділів Польщі. Див.: Возняк М. С. Історія української літератури : у 2 кн. Кн. 2. С. 400. Натомість О. Оглоблин вважає хибною думку про авторство Г. Полетики. Див.: Оглоблин О. Люди старої України. С. 193. Мирослава Андрущенко припустила, що ця праця могла бути колективною. Див.: Ильин А. Пинская конгрегация, миссия Василия Капниста и «История Русов» // Гістарычная брама : гісторыка-краязнаўчы часопіс. 2003. № 1 (21) URL: <http://www.brama.brestregion.com> > nomer21/artic 11.shtml (дата звернення: 18.06.2016).

⁵⁵ У зв'язку із цією подією Олександр Ільїн висловлює міркування про те, що у Новгород-Сіверському було лише одне з відділень українського патріотичного товариства, центр якого знаходився у Петербурзі. Саме там на той час перебував полтавець В. Капніст, якого О. Оглоблин, на думку О. Ільїна, штучно поєднав з новгородсіверцями. Див.: Ильин А. Пинская конгрегация, миссия Василия Капниста и «История Русов».

⁵⁶ В. Скуратівський зазначає, що слово «інтелігенція» набуває звичного для нас сенсу наприкінці XVIII ст. «в університетських викладах московського професора – масона Шварца, чия аудиторію склали здебільшого вчорашні спудеї Київської академії». Див.: Скуратівський В. Феномен українського бароко // Українське бароко. 2004. С. 408.

яких було масонство⁵⁷, а надалі – декабристський рух, тісно пов'язаний з Україною.

Масонському руху в контексті монографії також слід приділити увагу, хоча А. Ведель, як і Г. Сковорода, не був членом жодної з масонських лож. Водночас «досить значна кількість думок Сковороди має багато спільного з головними теоретичними положеннями масонського вчення (наприклад, пізнання самого себе і пошук царства Божого всередині кожної особистості, вимога морального самовдосконалення, надання переваги «духовному життю», тлумачення Біблії як сукупності певних символів тощо)»⁵⁸. Автор статті висловлює припущення, що однією з причин цього були спільні джерела, зокрема твори німецьких містиків. Так, у бібліотеці Київської академії, де навчався Г. Сковорода, був рукопис головного твору Я. Беме «*Misterium Magnum*», написаного у 1623 році⁵⁹. Серед українського дворянства поширювалися масонські журнали. До речі, деякі твори Г. Сковороди були уперше надруковані саме на сторінках масонського журналу «Сионский Вестник»⁶⁰.

Не виявлено у списках «майстерень», які діяли на території Росії та України, і прізвища Д. Бортнянський, хоча він, як відомо, написав музику масонського гімну «Коль славен» на текст М. Хераскова⁶¹, тож масонську тему обговорюють дослідники у зв'язку з постаттю і творчістю композитора⁶². Як відомо, членами масонських лож були Й. Гайдн і В. Моцарт, що

⁵⁷ Масонство (з англ. *mason* – каменярь, муляр), франкмасонство (з франц. *franc-maçonnerie* – вільномулярство). Це «космополітичний релігійно-етичний рух, учасники якого визнають «Великого будівничого світу» як творця всього ладу в природі і називають себе будівничими його храму. У своїх писаннях масони закликають до морального удосконалення людей і об'єднання їх – без уваги на релігійну і національну приналежність – на принципах братерства, рівності, взаємодопомоги і вірності». Див.: Кравців Б., Оглоблин О. Масонство // Енциклопедія Українознавства. Т. 4. 1994. С. 1486.

⁵⁸ Валявко І. Джерела містичного світогляду Григорія Сковороди: спроба наукової ретроспективи // Сковорода Григорій: ідейна спадщина і сучасність / Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. Київ, 2003. С. 109.

⁵⁹ Там само. С. 109–110.

⁶⁰ Там само. С. 113.

⁶¹ На ще два масонські гімни – «Предвічний і необхідний» (вірш Ю. Нелединського-Мелецького) та «Гімн Спасителю» (вірш Д. Хвостова) вказано у вид.: Костюк Н., Муха А. Бортнянський Дмитро Степанович // Українська музична енциклопедія. Київ : ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2006. Т. 1. С. 253.

⁶² Рыцарева М. Г. Композитор Д. Бортнянский. Жизнь и творчество. Ленинград: Музыка, 1979. С. 189–192; Левашев Е. Масонские тенденции в хоровых произведениях Дмитрия Бортнянского для православной церкви. Доповідь на науково-теоретичній конференції «Дмитро Бортнянський і світова музична культура». Київ, 9 грудня 2001 р.

вплинуло на їхню творчість, особливо – на творчість Моцарта⁶³. Серед масонів були Гете, Вольтер, Дідро, Руссо, Вальтер Скотт, Оскар Вайльд, Марк Твен, Редьярд Кіплінг, Рабіндранат Тагор, а також Бетховен, Паганіні, Ліст⁶⁴.

О. Оглоблин у нарисі, присвяченому Андрію Леванідову, висловлює припущення, що й А. Леванідов – генерал, полкову капелу якого свого часу очолював А. Ведель, і сам композитор були масонами⁶⁵. І. Соневицький вважає, що Ведель міг бути пов'язаний із сектою ілюмінатів, хоча й не наводить відповідних аргументів⁶⁶. У зв'язку з останнім припущенням нагадаємо, що ілюмінати («просвіщені») – «назва, під якою у різні часи були відомі різні об'єднання окультно-філософського спрямування <...> Мета ілюмінатів – удосконалення й ушляхетнювання людини»⁶⁷. А. Е. Вайт зазначає: «У XVIII столітті було зроблено рішучу й прекрасно організовану спробу пристосувати масонство для інтересів проповіді релігійної, політичної та соціальної революції»⁶⁸. Тож, природно, ілюмінати були найнебезпечнішими для царського уряду. Найчастіше ж термін «ілюмінати» застосовувався до німецького таємного товариства, яке заснував професор юриспруденції Адам Вейсгаупт в Інгольштадському університеті (Баварія) у 1776 р. Однак вже у 1785 р. орден було ліквідовано через звинувачення в організації закатів, і з цього часу він продовжував діяти «в умовах максимальної секретності»⁶⁹. Двічі орден ілюмінатів організовували й у Франції, вдруге – у 1785 р. При цьому, підкреслює А. Е. Вайт, зв'язок ілюмінатів із давнішою інституцією масонства

⁶³ Див. розділ «Моцарт і масонство», у якому автор аналізує оперу «Чарівна флейта» у праці: Чигарева Е. И. Оперы Моцарта в контексте культуры его времени: художественная индивидуальность. Семантика. Изд. 3-е, испр. и доп. Москва : ЛИБРОКОМ, 2009. С. 32–36. А. Кудряшов розглядає типові для галантного стилю XVIII ст. музичні знаки як екстрамузичні символи з масонським підтекстом в інструментальній творчості Моцарта. Див.: Кудряшов А. Ю. Теория музыкального содержания. Художественные идеи европейской музыки XVII–XX вв. : учеб. пособие. Изд. 2-е, стер. Санкт-Петербург : Планета музыки ; Лань, 2010. С. 173–175. Про сучасні інтерпретації змісту «Чарівної флейти» див., зокрема: Сурнина Н. «Зазеркальє» в Москві: гастроли в честь юбілея // Музыкальная академия. 2014. № 1. С. 56–61.

⁶⁴ Бондар О. Енциклопедія несвідомого українця [мова російська]. Київ : Казка, 2013. С. 79.

⁶⁵ Оглоблин О. Люди Старої України. С. 134.

⁶⁶ Соневицький І. Артем Ведель і його музична спадщина. Нью-Йорк : УВАН, 1966. С. 95.

⁶⁷ Бондар О. Енциклопедія несвідомого українця. С. 85.

⁶⁸ Уайт А. Э. Новая энциклопедия масонства (великого искусства каменщиков) и родственных таинств: их ритуалов, литературы и истории. Санкт-Петербург : Лань, 2003. С. 122.

⁶⁹ Бондар О. Енциклопедія несвідомого українця. С. 86.

«полягав лише в тому, що вони засвоїли деякі ритуали масонства і примусили їх служити своїм цілям»⁷⁰.

У відкритому листі до Є. Махновця Г. Куземська, критикуючи висловлені ним в інтерв'ю з М. Шудрею міркування⁷¹, заперечує будь-яку можливість причетності А. Веделя до масонства. Свою думку авторка статті блискуче мотивує, аналізуючи, за спогадами П. Турчанинова, релігійні переконання, спосіб життя А. Веделя, а також тексти його духовних концертів. Безумовно, А. Ведель міг познайомитися з масонством як у Москві, так і в Києві; більше того, масони були у його безпосередньому оточенні, але, як стверджує Г. Куземська, «оточення людини не дає підстави робити висновків щодо її переконань і віросповідання»⁷².

П. Турчанинов згадував: «До Веделя часто заходили його колишні товариші, вчителі Академії, які нерідко сперечалися з ним про Віру, але він завжди захищав істину православної нашої Церкви, був ревнителем православ'я»⁷³. Отже, композитор брав участь у дискусіях, які, можливо, торкалися і масонських ідей, тож його не могли не хвилювати навіть абсолютно хибні, на його думку, позиції. Можливо, моральний опір, який доводилося йому чинити, зокрема, і з цього приводу, відбився і у драматичних концепціях його духовних концертів. Водночас І. Тилик звернув увагу на те, що у листі до директора Харківського казенного училища Федора Кудрицького композитор ужив масонський термін «Высочайшее существо»⁷⁴. Враховуючи все вищезазначене, а надто те, що ця тема вже стала предметом дискусії, вважаємо за потрібне приділити увагу масонському рухові, тим більше, що він був однією з

⁷⁰ Там само. С. 122.

⁷¹ Махновець Є., Шудря М. Допоки тече Дніпро. Есе в діалогах // Пам'ять століть. 2004. № 6. С. 123–124.

⁷² Куземська Г. Православний подвижник Артем Ведель і... масонство. URL: <http://www.parafia.org.ua> > [biblioteka/kultura ... vedel/](#). Оpubліковано 04.09.2009; востаннє змінено: 16.12.2015 (дата звернення: 19.06.2016.)

⁷³ Турчанинов П. И. Автобиография // Домашняя беседа для народного чтения. Санкт-Петербург, 1963. Вып. 2. С. 49.

⁷⁴ Лист А. Веделя до Федора Івановича від 24 травня 1799 року. Оpubліковано: Артемій Ведель: розшуки і повідомлення / Розмову з О. Жигуном вів Андрій Яремчук // Українська культура. 1997. № 7. С. 38; Кук В. С. Рукописна партитура творів Артема Веделя // Український музичний архів. Документи і матеріали з історії укр. муз. культури. Вип. 1 / упоряд. та заг. ред. М. Степаненка. Київ : Центрмузінформ СКУ, 1996. С. 52.

характерних ідеологічних течій на теренах України другої половини XVIII – початку XIX ст., тож обійти його увагою в нашому огляді історико-культурної ситуації було б необ'єктивно.

Е. Маклафлін зауважує: «Масонство налічує не одне століття, хоча скільки саме – невідомо, їх число приховане за сплетінням легенд та правдивих історичних свідчень»⁷⁵. «В масонському русі, – зазначає М. Попович, розглядаючи політичний ландшафт Західної Європи епохи Просвітництва⁷⁶, – очевидне прагнення створити позаофіційні, неформальні, антиструктурні таємні братства у вищому культурному середовищі, спроможні протистояти офіційному релігійному консерватизму. З політичного боку масони XVIII ст. <...> ідеологічне оформлення лібералізму»⁷⁷. О. Бондар підкреслює, що «з масонством тією чи іншою мірою були пов'язані багато революцій та подій світового масштабу»⁷⁸.

У середині XVIII ст. в Росії масонів здебільшого вважали віровідступниками, еретиками, слугами антихриста. Ці настрої підігрівалися православним духовенством, проте, на думку низки дослідників, конфлікт між масонами та церквою в Росії не набув такої гостроти, як у країнах Заходу. У 1792 р. Катерина II заборонила масонство в Росії. Розгром гуртка російського просвітителя, письменника, громадського діяча і масона Миколи Новикова (1744–1818)⁷⁹ став першою серйозною пересторогою для масонів і змусив їх частково законспіруватися. Павло I, стривожений участю масонів у палацових змовах, категорично заборонив напівлегальну діяльність лож у 1797 році. Олександр I, хоча і перебував на початку свого царювання під сильним впливом масонів, у 1801 р. підтвердив чинність указу свого батька

⁷⁵ Маклафлін Е. Введение во франкмасонство // Уайт А. Э. Новая энциклопедия масонства (великого искусства каменщиков) и родственных таинств: их ритуалов, литературы. С. 6.

⁷⁶ Про витоки масонства та його подальшу історію, зокрема, див.: Уайт А. Э. Новая энциклопедия масонства (великого искусства каменщиков) и родственных таинств: их ритуалов, литературы и истории. 480 с.; Усова С. Е. Н. И. Новиков: его жизнь и общественная деятельность. С. 114–121, 152–153, 157.

⁷⁷ Попович М. В. Нарис історії культури України. С. 217.

⁷⁸ Див. докладніше про масонів: Бондар О. Енциклопедія несвідомого українця. С. 72–101.

⁷⁹ Див. додаток В.

про заборону масонства⁸⁰. Розглядаючи масонство у вищих колах Петербурга, Н. Асадова та Л. Мацих приділяють окрему увагу царюванню Павла I та заколоту проти нього, підкреслюючи, по-перше, що Мальтійський орден, Великим магістром якого став Павло I, ніколи не мав жодного стосунку до масонів, по-друге, у заколоті, безумовно, брали участь масони, але це не був власне масонський заколот⁸¹.

В Україну масонство йшло безпосередньо із Західної Європи, а також через Польщу та Росію. У 40–80-х роках XVIII ст. масонських лож в Україні було, як зазначає О. Крижановська, ще небагато, але наприкінці XVIII – на початку XIX ст. кількість їх помітно зростає («майстерні» вже функціонували у Києві, Одесі, Житомирі, Харкові, Кременчуці, Полтаві, Немирові, Дубні, Львові, Самборі та в інших містах). Роль каталізатора масонського руху відіграли події Великої французької революції, а також включення Правобережної України до складу Російської імперії. Зокрема, Харків масони почали обживати в середині 60-х років XVIII ст. Одним з найпотужніших осередків масонства став Київ, де у 1784 р. запрацювала ложа «Безсмертя», а згодом – ложа «Трьох Колон»⁸².

На Лівобережжі та Слобожанщині масонство з'явилося й активізувалося завдяки участі багатьох представників місцевої еліти в російських ложах, передусім тих «вільних каменярів», які співпрацювали з М. Новиковим⁸³. З-поміж них визначна роль належала Семену Гамалії⁸⁴. «Серед масонів другої половини 18 і поч. 19 в. знаходимо представників українських старшинсько-шляхетських родин, як Капністи, Кочубеї, Кулябки, Ломиковські, Лукашевичі, Мартоси, Полетики, Родзянки, Скоропадські, Сулими, Тарновські, Томари, Туманські, Ханенки та ін.»⁸⁵.

⁸⁰ Див. докладніше: Крижановська О. Таємні організації: масонський рух в Україні. Київ : Наш час, 2010. С. 51–53, 55, 169.

⁸¹ Див.: Асадова Н. З., Мацих Л. А. Тайны Петербурга. Москва : АСТ, 2013. С. 86, 95.

⁸² Крижановська О. Таємні організації: масонський рух в Україні. С. 85, 90, 97.

⁸³ Лановик Б. Д., Лазарович М. В. Історія України : навч. посіб. Київ : Знання-Прес, 2001. С. 87.

⁸⁴ Див. про нього додаток В.

⁸⁵ Кравців Б., Оглоблин О. Масонство. С. 1487.

«Масонські ложі в Україні, – зазначає О. Крижановська, – мали різний характер діяльності: якщо одні обмежувалися релігійно-етичною практикою, то інші шукали шляхів вирішення національного питання, схилиючись до ідеї створення слов'янської федерації»⁸⁶. «Діяльність масонських лож на Україні деякою мірою сприяла розвиткові українського національно-політичного руху, і це, як також підтримування ними опозиційних настроїв, призвело до репресій російського уряду»⁸⁷.

Вказуючи на закриття у березні 1819 р. ложі у Полтаві та заборону царським наказом 1822 р. масонського руху в усій Російській імперії, дослідники зазначають, що, незважаючи на ці та наступні заборони, «масонські ложі діяли конспіративно, і члени їх брали участь в декабристському русі і в різних пізніших таємних політичних організаціях»⁸⁸. При цьому зазначимо, що питання про зв'язок масонського руху та декабризму є непростим. Хоча немало дворянських революціонерів справді належало до асоціацій Ордена вільних мулярів, але вони, як підкреслює О. Соловйов, прагнули «використати його структури для вирішення власних завдань, що реалізувати не вдалося. Тому ще до арешту переважна їх частина залишила братства <...> Лише 23 людини, тобто п'ята частина з тих, хто був підданий верховному кримінальному суду, певний час перебували у братствах»⁸⁹. Більшість декабристів розчарувалися в масонстві (переважно через політичний консерватизм масонів у Російській імперії), тому «версії минулих та теперішніх прибічників тверджень про інспірування декабристів масонами слід вважати безпідставними»⁹⁰.

На завершення огляду історичних умов та соціально-політичних рухів другої половини XVIII ст. наведемо висловлювання О. Оглоблина, який писав про Тимофія Калинського⁹¹, що він «був живою ланкою того

⁸⁶ Крижановська О. Таємні організації: масонський рух в Україні. С. 103.

⁸⁷ Кравців Б., Оглоблин О. Масонство. С. 1487.

⁸⁸ Там само.

⁸⁹ Соловьев О. Ф. Масонство. Словарь-справочник. Москва : Аграф, 2001. С. 161–162.

⁹⁰ Там само. С. 162.

⁹¹ Див. про нього: Оглоблин О. Люди старої України. С. 33–48.

могутнього ідейного ланцюга, що з'єднував новгород-сіверських (і чернігівських) патріотів кінця XVIII століття з українськими автономістами 1820-х років, які гуртувалися навколо Малоросійського Таємного Товариства і, хоча були передчасно розгромлені катастрофою декабристів 1825 року, встигли проте передати ідею українського національно-державницького відродження поколінню 1840-х років – могутній когорті Шевченка і кирило-мефодіївців, яка остаточно визволила українську національну ідею від ветхих уже риз шляхетської ідеології»⁹².

Увесь комплекс історичних умов відбився на розвитку української культури другої половини XVIII ст. Із втратою Україною решток автономії «українська культура існувала як культура «недержавницької» нації, що в колоніальних умовах мала свою специфіку розвитку <...> Якщо в кінці XVI – першій половині XVIII ст. про українську освіту та культуру дбали Запорозьке козацтво, гетьмани, про неї піклувалася українська інтелігенція, зокрема й та, що входила до братств, надавали їй допомогу й деякі представники багатой української шляхти, то з 70-х рр. XVIII ст. українська культура втрачає будь-яку політичну, правову й економічну підтримку»⁹³.

Унаслідок зазначених історичних умов багато талановитих представників української науки та мистецтва змушені були навчатися й працювати поза межами батьківщини⁹⁴. «Це знекровлювало українську культуру й негативно позначилося на її розвитку. Процес формування нової світської культури був уповільнений»⁹⁵. Серед видатних українських митців того часу, які працювали в Росії, – художники А. Лосенко, Д. Левицький, В. Боровиковський, скульптор І. Мартос, композитори М. Березовський, Д. Бортнянський, С. Дегтярьов,

⁹² Там само. С. 47.

⁹³ Корній Л. Історія української музики : у 3 т. Т. 2 : Друга половина XVIII ст. Київ ; Харків ; Нью-Йорк : Вид-во М. П. Коць, 1998. С. 17.

⁹⁴ Див., зокрема: Чудінова І. А. Клирошани-українці Олександрівського монастиря (до питання ролі українських впливів на становлення петербурзької культури) // 3 історії української музичної культури : тематичний зб. наук. пр. Київ : КДК ім. П. І. Чайковського, 1991. С. 53–63; Корній Л. Історія української музики. Ч. 2. С. 42–66; Хмара Г. Роль українців у мистецтві та освіті у Російській імперії XVIII століття: до питання культурного впливу // Вісник Львівського університету. Серія мистецтвознавство. Вип. 16. Ч. 2. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2015. С. 3–9.

⁹⁵ Корній Л. П. Історія української музики. С. 18.

С. Давидов, І. Хандошкін. Деякий час служили у Росії також Г. Сковорода (у Петербурзі)⁹⁶ та А. Ведель (у Москві).

У другій половині XVIII ст. освіта в Україні повністю підпорядковувалася владі тих держав, до складу яких входила та чи інша її територія, а оскільки ці держави не були зацікавлені в розвитку національної української освіти, то під кінець XVIII ст. вона занепадає, що стосується як початкових сільських шкіл, так і найвищого навчального закладу – Києво-Могилянської академії, яка поступово втрачає той рівень, що відповідав європейській університетській освіті. «Тридцяті й сорокові роки XVIII в. власне були часами останнього розквіту київської академії», – зазначає М. Грушевський⁹⁷. Тож «українське громадянство, дуже піклуючись про освіту своєї молодіжі, задумувалося над заснуванням університетів. Між різними бажаннями, поданими новій цариці Катерині II, було поставлено також і се, щоб замість київської академії зложено університет з богословським факультетом, другий університет, без богословського факультету, відчинено у Батурині, а по інших містах гімназії. Але російське правительство не сприяло сьому»⁹⁸.

Негативно вплинуло на розвиток культури нищення книгодрукування – заборона наказом Петра I від 5 жовтня 1720 р. українським друкарням видавати іншу книжкову продукцію, окрім церковно-літургійної, встановлення цензурного контролю з боку Синоду за діяльністю Києво-Печерської та Чернігівської друкарень⁹⁹. Натомість друкарні двох російських столиць упродовж першої чверті XVIII ст. випустили сотні видань, деякі – до двадцяти тисяч примірників, і ці цифри значно зросли у другій половині XVIII ст.¹⁰⁰ На

⁹⁶ Г. Головня взяв Г. Сковороду до Петербурзької Придворної співацької капели у 1742 р. У лютому 1744 р. альтиста Савельєва Г. було нагороджено двадцятьма п'ятьма рублями та відпущено «во отечество» Малоросію. Див.: Чудинова І. А. Сковорода Г. С. //Музыкальный Петербург. Энциклопедический словарь. Санкт-Петербург : Композитор, 1999. Т. 1 : XVIII век. Кн. 3. Р – Я / отв. ред. А. Л. Порфирьева. С. 100.

⁹⁷ Грушевський М. С. Ілюстрована історія України. С. 395.

⁹⁸ Там само. С. 396.

⁹⁹ Див.: Огієнко І. Українська церква. Нариси з історії української православної церкви : в 2 т. Т. 1–2. Київ : Україна, 1993. С. 225–233.

¹⁰⁰ Бовгиря А. Історіописання та суспільна свідомість в Гетьманщині XVII–XVIII ст. // Дисциплінарні виміри української історіографії : колективна монографія / відп. ред. та керівн. авт. кол. О. А. Удод. Київ : НАН України. Ін-т історії України, 2015. С. 44.

Західній Україні ще діяли Львівська братська друкарня та друкарня Почаївської Лаври¹⁰¹, але умови книгодрукування і там ускладнилися.

У другій половині XVIII ст. були видані обмеженим накладом лише два твори з історії України – Василя Рубана (1778) та Федора Туманського (1793) (обидва – у Росії)¹⁰². Отже, «для поширення і популяризації сюжетів на світську тематику, передусім історичну, залишалась рукописна традиція»¹⁰³.

Поступово виходить з ужитку стара книжна українська мова, поступаючи місцем великоросійській: «Українці пишуть по-російськи, беруть участь у російським письменстві, а чимало їх входить навіть у перші ряди нового великоруського письменства»¹⁰⁴. У 1786 р. з'являється закон про викладання у Київській академії російською мовою. Однак «під пудреними французькими париками і модними вишитими камзолами нового покоління українського громадянства, під його великоруською мовою і політичною услужливістю зоставався певний український патріотизм, який з часом міг вилитися в інші, далеко живіші і симпатичніші форми»¹⁰⁵.

Парадоксальний злет у галузі мистецтва, яким позначено другу половину XVIII ст., особливо останню його третину, викликає асоціації з іншим періодом національної історії та культури – XVII ст., що, мабуть, є не випадковим збігом, а певним чином характеризує український менталітет. В. Скуратівський пише про добу українського бароко: «перед нами – століття-пожежа, вік-пломінь, країна залита кров'ю й засипана попелом. <...> українська інтелектуальна історія Нового часу розпочинається ніби з велетенського парадокса, з її колосальної духовної несподіванки: Україна, яка палає у вогні зовнішніх і внутрішніх воєн, безнадійно розсипається у великих та малих «руїнах» <...> була на силі створити неозору суму розмаїтих

¹⁰¹ Про видання Почаївського Свято-Успенського василіянського монастиря у 1737–1790-х роках, зокрема, див.: Кириличні стародруки у фондах бібліотеки Отців Василіян при Свято-Онуфрієвському монастирі у Львові XVI–XIX ст.: каталог / уклад. С. Волощенко. Жовква : Місіонер, 2015. С. 112–116.

¹⁰² Бовгиря А. Історіописання та суспільна свідомість в Гетьманщині XVII–XVIII ст. С. 44.

¹⁰³ Там само. С. 45.

¹⁰⁴ Грушевський М. С. Ілюстрована історія України. С. 397.

¹⁰⁵ Там само. С. 397–398.

культурних явищ»¹⁰⁶. Так само, як українське XVII, так і XVIII ст. залишило величезну і величну за своїм духовним змістом і художньою цінністю культурну спадщину, що, безумовно, було показником потужності національного генія і запорукою його майбутніх злетів. Тож поява перших паростків нових тенденцій у культурі, нового українського життя в часи найбільшого його занепаду дала змогу М. Грушевському та сучасним історикам визначити кінець XVIII – першу половину XIX ст. як період національного відродження¹⁰⁷.

Своєрідним предтечею національного відродження став Григорій Сковорода (1722–1794), геніальний мислитель, в образі якого унікально поєднуються нерозривністю сповідуваних ідеалів життя і творчість, творчість і наука. Філософські трактати й літературні твори Г. Сковороди стали невичерпним джерелом мудрості й натхнення для усіх наступних поколінь українців. Відомим є його вплив на Івана Котляревського і Григорія Квітку-Основ'яненка, Тараса Шевченка і Павла Тичину; саме у його філософії, на думку Л. Ушкалова, «слід шукати джерела культурного й політичного резистансу блискучої плеяди українських шістдесятників»¹⁰⁸.

Багатогранна постать філософа є класичною у розумінні «чіткості, виразності, зрілості вияву специфічних ознак, ментальних особливостей феномена української філософії»¹⁰⁹. М. Попович підкреслює: «У вік Просвітництва культура, настояна на традиціях Києво-Могилянської академії, орієнтована на західні цінності і водночас невіддільна від православної образності, біблійного символізму, мислить релігійними категоріями. Але вона мислить вільно»¹¹⁰. Сучасні дослідники позиціонують Г. Сковороду як

¹⁰⁶ Скуратівський В. Феномен українського бароко. С. 382–383.

¹⁰⁷ Про початок відродження в Західній та Східній Україні див.: Грушевський М. С. Ілюстрована історія України. С. 442–450.

¹⁰⁸ Ушкалов Л. Ловитва невловного птаха: життя Григорія Сковороди. Київ: Дух і літера, 2017. С. 362.

¹⁰⁹ Бичко А., Бичко І. Концентрично-бароковий контекст української філософії: феномен Сковороди // Сковорода Григорій: ідейна спадщина і сучасність. С. 51.

¹¹⁰ Попович М. В. Нарис історії культури України. С. 288–289.

«елітарного мислителя-містика»¹¹¹, найвизначнішого містика України, велич якого «(що проявляється, зокрема, у випереджальності своєї доби, у незгасаючій актуальності його творчості тощо) – також і в цьому. <...> Не применшуючи заслуг раціоналістів, матеріалістичного та ідеалістичного ґатунку, мусимо, мабуть, все таки визнати, що *підмуркові основи культури* (а відтак і цивілізації) *людства закладені й постійно оновлюються передусім містиками* (підкреслення автора)»¹¹². На думку М. Поповича, який називає Сковороду «філософом одкровення»¹¹³, великий філософ не належить ні до містико-консервативної «афонської» (Паїсій Величковський), ні до екуменічної масонсько-західницької (Семен Гамалія) традицій, поширених на той час в Україні¹¹⁴: «З погляду Сковороди, якщо щастя і «рай» досяжні, то вони мають бути досяжні не десь і колись, а *тут і тепер* в кожному мить історичного процесу. Те саме стосується і пекельних мук <...> З цієї точки зору Сковорода найближчий до ... постмодерну»¹¹⁵.

Олександр Гужва стверджує, що Григорій Сковорода «власним типом мислення формує закономірності, притаманні симфонізму»¹¹⁶. Свою думку автор пояснює, виходячи з такого: «*Самозабуття* відкриває простір для важливих змін у світорозумінні: доля однієї людини є лише ланкою на довгому шляху людської історії та людського духу – те сповідають автори симфоній, починаючи від Моцарта, те ми відчуваємо в духовних хорових концертах Бортнянського, Березовського, Веделя»¹¹⁷. «Симфонізм є там, де втілюються не тільки духовні колізії, а де є спроба їх розв'язання. Симфонізм як логос культури і логос музики підіймається до усвідомлення трагізму буття і подолання трагізму. Саме *подолання трагізму* стає ознакою

¹¹¹ Білодід В. Сковорода – містик і сотеріолог // Сковорода Григорій: ідейна спадщина і сучасність. С. 233.

¹¹² Там само. С. 230.

¹¹³ Попович М. Григорій Сковорода на тлі філософсько-релігійних рухів «раннього Модерну» // Сковорода Григорій: ідейна спадщина і сучасність. С. 31.

¹¹⁴ Попович М. Григорій Сковорода на тлі філософсько-релігійних рухів «раннього Модерну». С. 45.

¹¹⁵ Там само. С. 47.

¹¹⁶ Гужва О. Григорій Савич Сковорода та європейський симфонізм // Аспекти історичного музикознавства – IV: Правда фантастики і фантастика правди. Магічне «Дев'ять» в історії художньої культури: зб. наук. пр. Харків: ХДУМ ім. І. П. Котляревського, 2010. С. 234.

¹¹⁷ Там само. С. 239.

симфонізму на всіх етапах його становлення, і одним із перших, хто зростив цей могутній потенціал філософсько-художньої думки, був Сковорода»¹¹⁸.

Основою філософської концепції Г. Сковороди, як відомо, є вчення про дві натури – видиму й невидиму, – з однозначним визнанням первинності останньої, та три світи – макрокосм, мікркосм та символічний світ Біблії. Філософ створив оригінальне етичне вчення про щастя, роз'яснюючи його у творах таких жанрів, які полегшували сприйняття його ідей, – піснях, байках, притчах, філософських діалогах. І хоча сквородинознавство вже стало обширною міждисциплінарною галуззю, ще й дотепер глибини сквородинської думки залишаються утаємниченими, постійно спонукаючи до нових досліджень. Леонід Ушкалов підкреслює: «На превеликий жаль, доля гуманістики впродовж ХХ століття складалася так, що й до сьогодні, пропри наявність, приміром, цікавих розглядів науки Сковороди на тлі киево-могилянської мисленневої традиції, «Саду божественних пісень» – у річищі української поезії XVII–XVIII століть, а мови його творів – на тлі мовної практики вітчизняного літературного бароко, *українськість* філософа в переважній більшості присвячених йому студій залишається, власне, на маргінесах. <...> Одначе, *правдивим «ключем розуміння» феномена Сковороди*, яко ото і наголошував свого часу Микола Сумцов, є *українська традиція*»¹¹⁹.

Окреслюючи місце Григорія Сковороди у вітчизняній культурній традиції, Дмитро Чижевський зауважував, що він був останнім представником українського духовного бароко і водночас українським передромантиком, а оскільки «бароко та романтика – саме ті періоди духовної історії, що наклали на український дух найсильніший відбиток <...> *Сковорода стоїть у центрі української духовної історії*»¹²⁰.

¹¹⁸ Там само. С. 234.

¹¹⁹ Ушкалов Л. Українське барокове богомислення. Сім етюдів про Григорія Сковороду. Харків : Акта, 2001. С. 12.

¹²⁰ Чижевський Д. Філософія Г. С. Сковороди. Варшава, 1934. Цит. за: там само. С. 214.

У другій половині XVIII ст., точніше, мабуть, з кінця 1760-х років, в українському суспільстві зростає зацікавлення національною історією, етнографією та фольклором, формується національна інтелігенція, відбувається «усвідомлення спільності соціо-економічних, політичних і культурних інтересів усіх верств українського народу»¹²¹. Микола Аркас пов'язує нові тенденції в українській культурі із загальноєвропейським процесом: «Немов новий вітер повіяв на Слов'янській землі і навів любов до свого народу, до його життя, мови, до його минувшини. <...> Розпочалося з поодиноких людей, котрі почули своїм серцем любов до свого рідного слова, до свого народу»¹²².

Широке розповсюдження отримали у той період так звані «козацькі літописи», які, на думку А. Бовгирі, правильніше називати «козацькими історіописаннями»¹²³. На основі перших трьох визначних творів цього жанру – літописів Самовидця, Григорія Граб'янки¹²⁴ та Самійла Величка¹²⁵ – «витворився цілий пласт продукції історіописання»¹²⁶. Перший із названих творів охоплював період української історії від початку Хмельниччини до 1702 р. Літопис Граб'янки став найпопулярнішим у XVIII ст., саме в ньому були «закладені основи етногенетичної концепції «козацького народу», яка фактично вивела його за рамки річпосполитського і московського православного світів, зробивши самостійним «гравцем» на мапі Східної Європи ранньомодерного часу»¹²⁷. Наймасштабнішим – і за хронологічними межами описаних подій, і за обсягом тексту – твором з української історії став літопис Самійла Величка. Однак його обсяг (785 аркушів) став на заваді його рукописному розповсюдженню, тож цей твір був майже невідомим у XVIII ст. (збереглися лише два його списки)¹²⁸. Підручником XVIII ст. з історії

¹²¹ Лановик Б. Д., Лазарович М. В. Історія України. С. 266.

¹²² Аркас М. М. Історія України-Русі. С. 373.

¹²³ Бовгіря А. Історіописання та суспільна свідомість в Гетьманщині XVII–XVIII ст. С. 12.

¹²⁴ Див. уривки «Літопису Григорія Граб'янки» у вид.: Українська література XVIII ст. Поетичні твори. Драматичні твори. Прозові твори. С. 446–478.

¹²⁵ Див. уривки «Літопису Самійла Величка» там само. С. 479–527.

¹²⁶ Бовгіря А. Історіописання та суспільна свідомість в Гетьманщині XVII–XVIII ст. С. 11.

¹²⁷ Там само. С. 16.

¹²⁸ Бовгіря А. Історіописання та суспільна свідомість в Гетьманщині XVII–XVIII ст. С. 19.

України можна вважати ще один визначний твір козацького історіописання – «Короткий опис Малоросії», який, власне, був переробкою «Літопису Граб'янки» і охоплював період з 1340-го по 1734 р. А. Бовгиря зауважує, що саме цьому твору слід завдячувати появою знаменитої «Історії русів»¹²⁹.

Козацькі літописи розповсюджувалися у численних рукописних копіях, це були книжки для повсякденного читання. Найчастіше переписувалися «Літопис Граб'янки» (відомо більш як шістдесят списків) та «Короткий опис Малоросії» (понад тридцять списків). Вони входили до «численних приватних книгозбірень козацької старшини, духовенства, монастирських колекцій, що свідчить про їх тогочасну домінуючу роль в збереженні і поширенні інформації про вітчизняну історію <...> інформація про яку була відсутня в друкованих працях, або ж трактувалась викривлено і не могла відповідати автономістичним настроям, що панували в середовищі тогочасної української еліти»¹³⁰. Утім, як зазначає А. Бовгиря, хоча більшість збережених до сьогодні рукописів історичного змісту датовано другою половиною XVIII ст., на межі XVIII та XIX століть такі твори представлено вже тільки поодинокими зразками, що пов'язано з остаточним зникненням автономістичних інституцій Гетьманщини та перетворенням старшини на дворянство: відпала потреба у таких книжках, поява яких у цей період вже була «радіше результатом антикварного інтересу та ностальгії за козацькою минувшиною»¹³¹.

Отже, в умовах відсутності світського книгодрукування рукописні збірники «виступали єдиною формою рефлексії історичної думки, зберегли тяглість і традицію історіописання на теренах Лівобережної України-Гетьманщини <...> сприяли утвердженню національної ідентичності і поклали початок якісно новому напрямку української історіографії,

¹²⁹ Там само. С. 26.

¹³⁰ Там само. С. 48.

¹³¹ Там само.

представленому творами істориків початку ХІХ ст. О. Маркевича, Д. Бантиша-Каменського¹³², М. Маркевича¹³³ й ін.»¹³⁴.

Родово-біографічні пам'ятки, серед яких траплялися й короткі літописи, монастирські та регіональні літописи, досліджував і підготував до друку Валерій Шевчук. Він підкреслює, що географія творення літописів дуже широка – Київ, Львів, Чернігів, Волинь, Остер, Самбір, Хмільник, Могилівщина, Мостиськ, Добромель, Борзна, Харків, «навіть землі півдня України, які належали запорожцям, а потім після знищення Січі насильно були названі Новоросією»¹³⁵. Авторами цих літописів були представники духовенства, козацька старшина, міщани. «Головне ж, – підкреслює В. Шевчук, – вартість таких писань у тому, що автори фіксують факти, ніде не описані, та й загалом весь цей комплекс має непроминутий історичний інтерес»¹³⁶.

Свідченням зростання інтересу до етнографічних особливостей народу стало видання у 1777 р. у Петербурзі «Опису весільних українських простонародних обрядів» Григорія Калиновського – першої праці з української етнографії, книжки Якова Марковича «Записки о Малороссии, ее жителей и произведениях» (перша частина – 1798 р.).

Початком національного відродження нової доби традиційно вважають появу перших трьох глав поеми «Енеїда» Івана Котляревського (1798) – першого твору нової української літератури, написаного розмовною українською мовою, розрахованого на сприйняття найширшими читацькими колами, твору, що утверджував ідеї патріотизму, бойовий козацький дух. «Енеїда», писав М. Грушевський, «була першою книжкою, яка незвичайно високо підняла в очах українського громадянства народне українське слово, а

¹³² Бантиш-Каменський Дмитро Миколайович (1788–1850) – історик, археограф, автор «Истории Малой России» у чотирьох томах (1822), а також багатотомного довідника видатних постатей Росії, зокрема й українців.

¹³³ Маркевич Микола Андрійович (1804–1860) – історик, етнограф, композитор, автор п'яти томної «Истории Малороссии» (1842–1943), фундаментальних статистичних праць, поетичної збірки «Українські мелодії» (1831), збірки «Південноруські пісні з голосами» (1856).

¹³⁴ Бовгиря А. Історіописання та суспільна свідомість в Гетьманщині ХVІІ–ХVІІІ ст. С. 53.

¹³⁵ Короткі українські регіональні літописи / упоряд. тексту й ілюстративного матеріалу, пер., ст. та прим. В. Шевчука. Київ : Кліо, 2016. С. 10.

¹³⁶ Там само. С. 11.

заразом своїми образами минулої козацької слави і сучасного гіркого селянського життя відкрила широку дорогу отьому заінтересуванню народним життям серед українського громадянства»¹³⁷. М. Возняк писав: «Вже в «Енеїді» Котляревського за те чорти панів у пеклі мордували

і жарили за всіх боків,
що людям льготи не давали
і ставили їх за скотів.

«Енеїду» прийняли сучасні читачі з захопленням»¹³⁸.

Прикметно, що саме з появою «Енеїди» І. Котляревського – цього епохального твору української літератури, – збіглося у часі створення останніх хороших концертів Артемія Веделя – його мистецького і духовного заповіту.

Отже, епоха, в яку жив Артемії Ведель, позначена багатьма катастрофічними для України подіями, крахом сподівань, розчаруванням і водночас – відчайдушними пориваннями, пошуками нових шляхів до більш справедливого державного устрою, до автономії України. Події, що ніби обрамлюють увесь період життя композитора до його ув'язнення, можна вважати символічними віхами – це «Коліївщина» та вихід перших розділів «Енеїди». Між ними – тридцять років нищення українських свобод (яке, звичайно, розпочалося набагато раніше), але це водночас і тридцять років напруженої, внутрішньо зосередженої боротьби багатьох найкращих синів України у тому напрямі, який отримає визначення «українське відродження» і дасть плоди у наступному – ХІХ столітті.

Відзначаючи непроминуше значення національного для художньої культури, М. Ржевська підкреслює, що особливий інтерес для дослідження становлять саме переломні періоди у житті суспільства¹³⁹. Тож мимоволі виникає асоціація між двома зламами епох – межею ХVІІІ–ХІХ та ХІХ–

¹³⁷ Грушевський М. С. Ілюстрована історія України. С. 448.

¹³⁸ Возняк М. С. Історія української літератури. Кн. 2. С. 496.

¹³⁹ Ржевська М. Категорія національного та процеси самоутвердження і самопізнання української музичної культури (перша третина ХХ століття) // Українське музикознавство: наук.-метод. зб. Вип. 28: Музична україністика в контексті світової культури. Київ: НМАУ ім. П. І. Чайковського, 1998. С. 80.

XX ст., першим тридцятиліттям XX ст. – гостро драматичним часом української історії, коли «різні сторони суспільно-культурного життя в Україні детермінувалися активною спрямованістю до національного пізнання і самоутвердження (як цілеформування та цілереалізації)»¹⁴⁰, і коли знов цей досі небувалий за потужністю, але історично обумовлений злет національної культури отримав трагічне визначення «розстріляне відродження». Невипадково і те, що однією з прикметних ознак того часу став новий розквіт української духовної музики. «Стимульований об'єктивними суспільно-історичними передумовами, створенням та діяльністю УАПЦ, він водночас був глибинно забезпечений суб'єктивною готовністю, спроможністю українських музикантів відповісти на запити часу»¹⁴¹. Безперечно, ця готовність зумовлювалася усім попереднім ходом національної історії, культурним поступом і, безпосередньо, творчими здобутками українських митців минулого.

Контрольні запитання

1. Окресліть спільні для європейських країн ознаки епохи Просвітництва та класицизму.
2. Які суспільно-історичні обставини впливали на розвиток української культури у другій половині XVIII століття?
3. Які тенденції в українській культурі кінця XVIII століття свідчать про початок українського відродження?
4. Якими основними тенденціями позначено розвиток української музичної культури у другій половині XVIII століття?
5. Окресліть роль Григорія Сковороди в українській культурі, зокрема музичній.

¹⁴⁰ Там само.

¹⁴¹ Гусарчук Т. В. Особистісні чинники духовної творчості українських композиторів 20-х років XX століття // Науковий вісник Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського. Вип. 67 : Музична культура України 20–30-х років XX століття: тенденції і напрямки : зб. ст. Київ, 2008. С. 207.

Література

1. Зосім О. Латинська літургична традиція та українська духовна пісня // Старовинна музика: сучасний погляд: Наук. вісник НМАУ ім. П. І. Чайковського. Вип. 24. Київ, 2003. С. 57—67.
2. Корній Л. П. Історія української музики. Київ—Харків—Нью-Йорк. Частина друга, 1998.
3. Медведик Ю. Українська духовна піснетворчість XVII—XVIII століть (загальна характеристика) // Українське музикознавство. Вип. 28. Київ, 1998. С. 94—106.
4. Миклашевський Й. М. Музична і театральна культура Харкова кінця XVIII — першої половини XIX ст. Київ, 1967.
5. Пісні до Почаївської Богородиці. Перевидання друку 1773 року. Транскрипція, коментарі і дослідження Юрія Медведика. Львів, 2000.
6. Чудінова І. А. Клирошани – українці Олександро-Невського монастиря (до питання ролі українських впливів на становлення петербурзької культури) // З історії української музичної культури. Київ, 1991. С. 53—63.
7. Шамаєва К. І. Музична освіта в Україні у першій половині XIX ст. Київ, 1996.
8. Шреєр-Ткаченко О. Я. Григорій Сковорода — музикант. Київ, 1972.
9. Щербинін Ю. Біля джерел музичної освіти в Харкові // Українське музикознавство. 1971. Вип. 6. С. 228—237.

